

УДК 37.091.4.5.53-053.5

АЛЛА БОЙКО, ВІКТОР ІНОЗЕМЦЕВ

(Полтава)

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ М. І. ПИРОГОВА ПРО ЗАОХОЧЕННЯ І ПОКАРАННЯ ДІТЕЙ

На основі ретроспективного аналізу праць М. І. Пирогова, його мемуарних та епістолярних творів, архівних джерел обґрунтовано теоретико-методичні основи і специфіку гуманістично зорієнтованих заохочень і покарань дітей. З'ясовано основні чинники формування гуманістичної педагогічної позиції М. І. Пирогова, зовнішні й внутрішні передумови розвитку проблеми заохочень і покарань у спадщині М. І. Пирогова. Професійні й особистісні якості вчителя обґрунтовуються як основні засоби здійснення заохочень і покарань. Індивідуальний підхід до учнів визначається М. І. Пироговим як основа «здорової педагогіки». Виявлено основні фактори розвитку стимулювання дітей в умовах інноваційного розвитку освіти України.

Ключові слова: *М. І. Пирогов, педагогічна спадщина, заохочення, покарання діти, вчитель, навчання, виховання, педагогічний процес.*

Створення в нашій країні гуманістично зорієнтованої, сучасної освіти неможливе без урахування світової прогресивної теорії і практики та вітчизняного історико-педагогічного досвіду. М. І. Пирогов (1810-1881) – велична особистість не лише для своєї епохи. Його творчість проникнута духом свободи і реформаторства, що ріднить її з нашим часом. М. І. Пирогов першим поглянув на освіту, виховання і науку як на «питання життя», обґрунтував ідею загальнолюдського виховання «істинної людини», громадянина вільного, самореалізувального суб'єкта, образ якого в його творчості відповідає гуманним запитам ХХІ століття, сучасним загальним закономірностям і тенденціям світового розвитку.

М. І. Пирогов, як зазначав К. Д. Ушинський [10, с. 34], не залишив без відповіді жодного питання, яке поставало в педагогіці, в тому числі заохочень і покарань дітей, що не втрачає свого значення для сьогодення. В умовах виконання завдань III Всеукраїнського з'їзду працівників освіти, «Національної стратегії розвитку освіти в Україні на 2012-2021 рр.», розроблена М. І. Пироговим проблема гуманно зорієнтованих методів заохочень і покарань дітей актуалізується.

Усі прогресивні, актуальні для освіти України теоретичні положення, висновки і узагальнення зроблені М. І. Пироговим у час його творчої, відданої Батьківщині праці в Одеському і Київському навчальних округах. Педагогічна діяльність видатного вченого і практика відбувалася в Україні, тому ми долучаємо його ім'я і досягнення до когорти найвідоміших вчених і педагогів, справжніх учителів українського народу.

Заохочення і покарання в педагогічному процесі сприяють підвищенню ефективності та якості навчання й виховання, забезпечують формування моральних цінностей, відповідальності і самоконтролю особистості. Від теоретичного усвідомлення і методично доцільного використання цих методів значною мірою залежить результативність усіх освітніх нововведень.

Інноваційне розв'язання цієї важливої проблеми неможливе без урахування вітчизняних історико-педагогічних надбань, зокрема «лікаря душі і тіла суспільства» М. І. Пирогова. Розроблені ним заохочення і покарання дітей не мають аналогів у світовому й вітчизняному досвіді. Проте цілісні дослідження цієї проблеми відсутні.

Недостатня наукова обґрунтованість заохочень і покарань, помилки і недоліки у використанні їх на практиці, невідповідність учителів нерідко призводять у наш час до моральних травм дітей, зростання асоціальних учинків, невідвідування школи, втечі з дому, бродяжництва. Дані проведеного нами локального пілотажного опитування показали, що 59,7 % учителів вважають допустимими тілесні покарання дітей батьками. Проте погоджуються з можливістю застосування покарань в окремих випадках лише 2,7 % опитаних учнів [8, с. 31]. Звідси збільшення конфліктів у сім'ї і школі.

Таким чином, тема гостро актуальна, по-перше, у зв'язку із соціально-педагогічною необхідністю для нашого часу розроблених М. І. Пироговим методів заохочень і покарань дітей; по-друге, визначається потребою усунення прогалин у вивченні педагогічної спадщини М. І. Пирогова, якими насамперед є проблема методів заохочень і покарань; по-третє, диктується значущістю для подальшого розвитку вітчизняного педагогічного процесу, виховання «людини в людині», на що спрямована розроблена М. І. Пироговим проблема заохочень і покарань учнів.

Нами виявлено, що педагогічну спадщину М. І. Пирогова вивчали: видатні педагоги XIX ст. (В. М. Бехтерев, О. Н. Водовозова, В. А. Волкович, М. О. Добролюбов, В. А. Добротворський, П. Ф. Каптерев, О. Н. Острогорський, В. Я. Стоюнін, К. Д. Ушинський та ін.), які обґрунтовували роль і місце постаті й творчості М. І. Пирогова в соціально-педагогічному процесі 40-х – початку 70-х років XIX ст.; вчені радянського періоду (М. М. Бурденко, В. Дружбинський, І. С. Коган, В. С. Компанець, А. А. Красновський, О. М. Максименков, В. Л. Могилевський, М. В. Скліфосовський, В. П. Чорний та ін.) продовжували різноаспектне вивчення багатой педагогічної спадщини М. І. Пирогова, акцентуючи увагу на його гуманістичній концепції, але на всіх їхніх працях позначилися ідеологеми того часу, до уваги не бралися релігійні погляди М. І. Пирогова, риси християнського гуманізму, а проблеми заохочень і покарань учені торкалися лише опосередковано й побіжно; дослідники XXI століття (М. В. Богуславський, Л. С. Бондар, А. М. Бойко, О. А. Горчакова, М. А. Григор'ян, В. І. Євдокимов, М. Б. Євтух, Є. І. Коваленко, С. Пазинич та ін.), розглядаючи питання адміністративно-педагогічної діяльності М. І. Пирогова, зосереджувалися на трактуванні педагогом загальнолюдських цінностей, його реформаторських наукових і технологічних пошуках.

На початку 70-х років XX ст. російський дослідник Л. Ю. Гордін, досліджуючи заохочення і покарання у вихованні дітей, базувався на теоретичних положеннях М. І. Пирогова, але в багатьох випадках з критичних позицій, особливо що стосувалося регламентації покарань. У 80-90-ті роки цього ж століття безпосередньо до методів стимулювання долучалися вчені, що вивчали питання методики виховної роботи класного керівника (М. І. Болдирев, С. Г. Карпенчук та

ін.), розробляючи умови здійснення заохочень і покарань на практиці. У ХХ ст. відбулася наукова дискусія між прихильниками і противниками покарань дітей, яка виявилася, на наш погляд, не досить конструктивною, в основному звелася до аналізу позицій А. С. Макаренка (покарання потрібні) і В. О. Сухомлинського (заперечення покарань). Науковці початку ХХІ ст. – Н. Г. Довбня, І. В. Сапожникова, І. В. Соцька, Т. Н. Трохимчук, досліджуючи роль заохочень і покарань у вихованні підростаючого покоління, на жаль, недостатньо посилалися на спадщину М. І. Пирогова, що не сприяло розвиткові проблеми.

У наш час у зв'язку з гуманізацією школи розроблена М. І. Пироговим проблема заохочень і покарань учнів розглядається як одна із центральних у педагогіці [4, с. 124]. Підтвердженням слугують соціально-педагогічні суперечності:

– між демократизацією суспільства, гуманізацією школи і випадками жорстокого поводження з дітьми, з одного боку, а з іншого – зростанням правопорушень у середовищі дітей, педагогічно недоцільним використанням методів заохочень та покарань унаслідок їх теоретичної необґрунтованості;

– між потребами поваги до гідності дитини, її самоствердження й самореалізації і недостатнім рівнем професіоналізму педагогів у застосуванні заохочень і покарань з метою виховання «істинної особистості», врахування при цьому запитів «внутрішньої людини»;

– між потенційними можливостями, педагогічною значущістю методів заохочень та покарань і незнанням «духовного світу дитинства», недостатнім усвідомленням педагогами специфіки цих методів для формування суб'єкт-суб'єктної взаємодії з учнями, недопущення травмування чи захвалювання дітей;

– між прагненням розвитку національних традицій, ціннісних надбань вітчизняного історико-педагогічного досвіду і не завжди виправданою тенденцією «інноваційного» підходу щодо важливих і дискусійних проблем педагогічної науки та практики. Наявні суперечності свідчать про доцільність проведення дослідження.

Значущість постаті М. І. Пирогова для подальшого розвитку педагогічної теорії і практики, актуальність означеної проблеми, відсутність цілісного наукового її вивчення та необхідність подолання виявлених суперечностей зумовили звернення до цієї проблеми і підготовку статті.

Основною ідеєю статті є осмислення стратегії інноваційного розвитку актуальних соціально-педагогічних проблем сьогодення (заохочень і покарань дітей) крізь призму аналізу спадщини конкретної історико-педагогічної особистості (М. І. Пирогова), яка завдяки високій громадянськості, працелюбності й усебічній талановитості досягла вершин у педагогічній творчості, переконливо обґрунтувала освіту, виховання і науку як найважливіші питання життя, основи розвитку людини і суспільства.

Нами схарактеризовано основні чинники формування педагогічної позиції М. І. Пирогова, зовнішні й внутрішні теоретичні передумови розвитку проблеми, провідні негативні і позитивні соціально-педагогічні тенденції окресленого періоду, схарактеризовано стимулювання навчально-виховної діяльності дітей як заперечення авторитарної і розвиток гуманістичної педагогіки у спадщині М. І. Пирогова.

Особливу роль у визначенні провідних методологічних ідеї і концептуальних положень щодо заохочень і покарань, відіграло обґрунтування основних чинників формування педагогічної позиції і творчості М. І. Пирогова [3,

с. 101]. На їх основі розкрито передумови звернення педагога до заохочень і покарань дітей, що дозволили забезпечити діалектичну єдність загального і його частини.

Результати проведеного аналізу діяльності М. І. Пирогова дали підстави стверджувати, що до основних чинників формування педагогічної позиції М. І. Пирогова належить віднести: сімейне дошкільне виховання, родинний устрій та найближче оточення, що заклали перші норми моралі, оточили увагою і любов'ю; образ учителя В. С. Кряжева і його навчальний заклад; постійні творчі пошуки відповіді на вічні питання суспільного життя та освіти; гострі суспільно-політичні суперечності, вирішення яких М. І. Пирогов убачав у піднесенні ролі науки, освіти і виховання в духовному житті суспільства; поєднання різнобічного таленту й професіоналізму з гуманністю, повагою до людини, вмінням її зрозуміти і надати допомогу, без чого, за висновком М. І. Пирогова, не може бути справжнього педагога; узагальнений, головний чинник формування педагогічної позиції М. І. Пирогова – це гармонійне співвідношення в його свідомості власних і суспільних інтересів з превалюванням останніх, турбота про суспільне благо й духовність, що може забезпечити лише виховання, навчання і освіта [5, с. 59].

Інтерес для теорії і практики становлять зовнішні і внутрішні теоретичні передумови розвитку проблеми заохочень і покарань дітей. Зовнішні: відсутність у суспільстві духовних начал, свідомої дисципліни, задушлива атмосфера безправ'я і свавілля, нехтування нормами громадсько-правового становища вчителів і учнів; нерозробленість етичних основ у змісті стимулювання, а також недосконалість теорії й методики покарання дітей; неправильні погляди на характер відносин наставників і учнів, що панували в педагогічних колах того часу; внутрішні передумови: потреби постійного особистісного і професійного самопізнання, самовдосконалення та самотворення педагогів при здійсненні заохочень і покарань; спроби наукового обґрунтування найбільш доцільних засобів викладання; пошуки морально-педагогічних прийомів виховної діяльності вчителів та ін.

Варто також визначити негативні тенденції означеного періоду: утилітарне й авторитарне ставлення держави до освіти, виховання і науки; встановлення жорстокого режиму для вчителів і учнів, щоб за допомогою освіти впливати на суспільство в політичних цілях; політизація та ідеологізація освіти; гоніння і заперечення рідної мови, історії, школи, національної культури тощо, а також позитивні: ствердження людини як головної мети виховання; прагнення розкриття природних даних людини; формування в учнів громадянськості і патріотичних почуттів та ін. Варто зазначити, що позитивні тенденції тільки зароджувалися. Вони сприяли подальшому розробленню проблеми заохочення і покарання дітей. Негативні тенденції гальмували її розвиток.

Уся педагогічна діяльність М. І. Пирогова, яка знайшла відображення в його працях, була спрямована на те, щоб покарання учнів діяли проти авторитарної, жорсткої педагогіки й сприяли гуманізації навчально-виховних закладів, заперечували і пом'якшували характер офіційної, імперативної школи Російської імперії з її адміністративним началом, «палочною» дисципліною, приниженням гідності учнів та вчителів, що мало місце в школах ХІХ століття.

Тому провідним у творчості М. І. Пирогова стає поняття «гуманізм». Спочатку гуманістичний ідеалізм та гуманістична зорієнтованість пронизує теоретичну і практичну діяльність М. І. Пирогова, а потім він стає визнаним у

прогресивних колах основоположником гуманістичних засад педагогіки свого часу.

Особливе значення для визначення провідних методологічних ідей мала стаття М. І. Пирогова «Питання життя», у якій навчання, виховання і науку він обґрунтував як питання життя, основу розвитку людини і суспільства. На статтю відгукнулася вся прогресивна громадськість Росії. М. І. Пирогов розбудив педагогічну думку [6, с. 173]. Проте втілення ідей гуманізму обмежується специфікою суспільного розвитку, гонінням на національну школу, мову, історію, культуру й функціонуванням у ньому антигуманної системи освіти і виховання підростаючого покоління. М. І. Пирогов наголошує, що його заохочення і покарання слугують справі гуманізації, обмежуючи свавілля вихователів і батьків. «Не можна давати право вчителям, наставникам, вихователям застосувати покарання на свій розсуд», – узагальнював він [7, с. 4-5].

Застосування покарань залежить від кваліфікації, вихованості, особистісних рис педагога, тому М. І. Пирогов наполягав на необхідності збільшення обсягів повноважень педагогічних рад. На думку М. І. Пирогова, усі значні проступки учнів мусять обговорюватися на педагогічних радах не лише з метою визначення покарання, але й для усвідомлення вчинку і запобігання правопорушень у майбутньому. Заперечуючи авторитарно-дилетантську педагогіку, він формував ціннісну орієнтацію виховної діяльності, спрямовану на гармонійний розвиток «людини в людині», на створення умов для творення і самотворення «вільної особистості», з розвинутих почуттям власної гідності та самоповаги, громадянської відповідальності, «вмінням жити серед людей». На це була спрямована розроблена М. І. Пироговим гуманістично зорієнтована система заохочень і покарань дітей.

Важливо зазначити, що М. І. Пирогов не вживав терміна «стимулювання», але правильно передавав його значення. Він наголошував, що позитивні риси дитини потрібно розвивати, а небажані – гальмувати. В основу розв'язання проблеми педагогічного стимулювання, зокрема покарання, ним було покладено: а) вимогу визнання людської гідності дитини; б) реальна і конкретна педагогічна ситуація; в) потреби в коригуванні поведінки і діяльності учнів гімназій.

У процесі вивчення праць М. І. Пирогова, його мемуарних та епістолярних творів, архівних джерел, приходимо до висновку, що покарання, на переконання педагога, мусять базуватися на врахуванні причин і мотивів учинку, але особливо – на знаннях індивідуальних і вікових особливостей дітей. «Несправедливі покарання травмують психіку учнів», – доводив педагог.

Методи заохочення і покарання можуть трактуватися як заперечення авторитарної і розвиток гуманістичної педагогіки, коли: 1) вони об'єктивні й справедливі, не принижують гідності дитини; 2) застосовуються до всіх без винятку дітей, незважаючи на класовий стан і матеріальний рівень життя; 3) здійснює їх досвідчений, методично підготовлений учитель; 4) ураховується вік, індивідуальні особливості особистості дитини, а також ситуація, причини і мотивація вчинку; 5) дається вичерпна, зрозуміла моральна оцінка проступку дитини, його вчинку, що пояснює використання тих чи інших методів заохочення і покарання.

Важливо зазначити, що М. І. Пирогов поділяв покарання на внутрішні і зовнішні. Внутрішні покарання – глибока скорбота в хвилини каяття. «Найкращий засіб виправлення – це сором, звернення до совісті». Зовнішні, тілесні покарання – це обурення і фізичний біль, що викликає співчуття до того, кого

карають, і злість на того, хто карає. Стимулювання педагог розглядає в широкому і власному його трактуванні.

Найбільш доцільним при розв'язанні проблеми заохочень і покарань М. І. Пирогов уважав: а) піднесення кваліфікації вчителів; б) об'єктивне складання «Правил про проступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу» не лише для педагогів, а й для учнів. З уведенням «Правил про проступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу» учні переконуються, що вчитель, наставник чи вихователь чинить законно і справедливо, особливо враховуючи індивідуальні, вікові й психологічні особливості дитини. Індивідуалізація, за висновком М. І. Пирогова, є «основою здорової педагогіки» [11, с. 194].

Одностайності суспільства щодо тілесних покарань не було, як не було і байдужих. Уведенням «Правил про проступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу» виявлено велике довір'я до наставників і педагогічних рад, оскільки при «існуючій адміністрації» нічого кращого, за переконаннями М. І. Пирогова, «зробити не можна».

Аналіз праць М. І. Пирогова показав, що справу виховання і навчання М. І. Пирогов розглядав, за твердженням К. Д. Ушинського, як глибинне питання людського духу – «питання життя». Пройшовши шлях від «гуманістичного ідеалізму» до розвитку цілого напрямку – «гуманістичної педагогіки», М. І. Пирогов обґрунтував методи заохочення і покарання дітей як гуманістично орієнтовані, що підтверджують, зокрема, етапи динаміки процесу їх становлення і розвитку. Етапи виокремлено нами при допомозі: 1) соціально-педагогічного, 2) освітньо-виховного та 3) науково-результативного критеріїв. Зміст заохочень і покарань розкрито на основі принципів: суб'єктності, наукової об'єктивності, культуро- і природовідповідності, єдності теорії і практики, професіональності, систематичності й послідовності, елективності.

Науковий пошук виявив, що *перший етап* – це 1841-1856 рр. Час усвідомлення М. І. Пироговим гострих, соціально-педагогічних суперечностей, розв'язання яких педагог убачав у піднесенні ролі науки, освіти і виховання в духовному житті суспільства. Визначаємо цей етап як світоглядно-педагогічний, підготовчого значення. На цьому етапі формуються соціально-педагогічні підходи М. І. Пирогова до освіти і виховання, що розкрито в статті «Питання життя». Заохочення і покарання учнів М. І. Пирогов вважав необхідними при вихованні людини, результатом своєї «моральної свідомості та етичних роздумів», що знаходить своє відображення у працях педагога.

Теоретичні і методичні пошуки М. І. Пирогова проникнуті, по-перше, «дійовим співчуттям до людей», по-друге, справжнім розумінням їхньої психолого-фізіологічної природи, тому він не міг не звернутися до морально-етичного характеру заохочень і покарань. Перший етап становлення й розвитку проблеми заохочень і покарань співпадає з початком адміністративно-педагогічної діяльності М. І. Пирогова, призначенням його на посаду попечителя Одеського навчального округу. У центрі роботи попечителя виявилася реальна педагогічна практика навчання і виховання, питання методики.

У цей час він більшу увагу звертає на заохочення (нагороди учнів і вчителів). М. І. Пирогов знав прізвища кращих учнів і педагогів, відзначав їх за конкретні досягнення, роблячи надбанням інших. Загальний стан освіти був занедбаний, матеріальні умови вчителів – тяжкі. На початку 1857 р. М. І. Пирогов подав Міністру народної освіти свої власні узагальнюючі матеріали –

доповідну записку «Про хід освіти в Новоросійському краї і про необхідність перетворення навчальних закладів».

Другий етап – загальнопедагогічного значення, практико зорієнтований. Він невеликий за обсягом, охоплює 1856-1859 роки. Продовжується пізнання М. І. Пироговим педагогіки і школи, надається перевага практичним пошукам. Цей етап особливо важливий у розкритті нашої проблеми. В його основі стаття «Чи потрібно сікти дітей і сікти в присутності інших дітей?». Для обґрунтування поставленого питання він дбає про удосконалення змісту й організації роботи педагогічних рад. Пише дві статті «Про педагогічні ради» і «Про проведення педагогічних нарад Київського навчального округу», у яких підкреслює вирішальне значення в стимулюванні учнів особистісних і професіональних якостей учителів.

Це етап завершення формування гуманістичного світогляду вченого і активного упровадження в практику його гуманістичних ідей. Він вважав, що «заохочення дуже важливий метод, а покарання дуже складний» щодо морального значення. Кожне покарання як метод виховання він вимагав обговорювати на засіданні педагогічної ради, обов'язково при цьому диференціюючи види і форми покарань. У своїх теоретичних роздумах педагог намагається виокремити межу тілесних покарань і показати їх недоцільність.

У цей час М. І. Пирогов приходять до важливих висновків: 1) моральні переконання виховати важче, ніж «приготувати хороший березовий чай»; 2) фізичні покарання і різка взагалі – недоцільні; 3) покарання за провину мусить бути не зовні, а всередині винного. М. І. Пирогов категорично, в емоційній формі заперечує покарання різкою в присутності інших дітей, оскільки, як уже наголошувалося, це виховує огидне ставлення до того, хто карає, і співчуття до винного.

У зв'язку з соціальними умовами і необхідністю з ними рахуватися М. І. Пирогов не був позбавлений деякої обмеженості. Він допускає: 1) погрози бути покараним; 2) інколи бути присутнім при покаранні товариша; 3) не вважає поганим, якщо батько чи вчитель дуже рідко, у хвилини гніву, заслужено карає дитину перед її братами чи однокласниками. Він – проповідник високих і святих ідей, але не зміг побороти протистояння з боку бюрократичного апарату, отримав відставку і виявився на півшляху в розв'язанні проблеми.

Третій етап – філософсько-педагогічний. Він охоплює 1859 – початок 1866 р. М. І. Пирогов – рідкісний попечитель, вдумливий філософ, реформатор обґрунтовує завдання вчителя, доводить єдність навчання і виховання, проникається великою вірою у виховання. Програмною цього періоду стала стаття «Правила про проступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу». Головною є його думка про індивідуалізацію покарань: «співвідноситися з норовом, темпераментом і здібностями вихованця». Він також класифікує наставників за їхнім ставленням до виховної діяльності. М. І. Пирогов приходять до висновку, що основним засобом розвитку почуття законності й справедливості можуть слугувати точні, позитивні й однакові для всіх правила про проступки і покарання.

Для цього він вважає необхідним складання відповідного кодексу і спеціальної підготовки педагогів. З метою колегіального обговорення цього питання М. І. Пирогов створив під власним головуванням особливий комітет, а в основу розв'язання цього питання він поставив педагогічні ради, їм надавалося право визначати покарання, дотримуючись кодексу – правил. Це сприяло зміцненню морального зв'язку вихователів і вихованців, надавало можливість керуватися

не свавіллям, а точними правилами. Педагог вимагав, щоб «вивчалася причина зла, як основа негативного вчинку». Правила мусять бути представлені у вигляді таблиць і схем, крім цього, він закликав вихователів вести кишенькові журнали, де фіксувати для себе способи мислення учнів, мотиви вчинку тощо.

Методи заохочень і покарань у творчості М. І. Пирогова передбачають: вивчення духовного світу дитини, людяність у їх використанні, повагу до особистості і захист її прав, почуття міри, недопущення травмування і захвалювання дітей, введення регламентації покарань, піднесення ролі вчителя і педагогічних рад навчальних закладів. Визначено джерела заохочень (нагород) – добросовісна навчальна праця, переваги моральних оцінок над матеріальними благами, взаємодопомога тощо.

М. І. Пирогов наполягав «вигнати різку із нашого покарання», а тілесні покарання використовувати в окремих випадках. Порівняно з першим і другим етапом на третьому він більш обґрунтовано доводить недопустимість тілесних покарань. Стаття «Звіт про наслідки введення по Київському навчальному окрузі правил про проступки і покарання учнів гімназій» на основі конкретних даних певною мірою спростувала негативізм у ставленні до нововведень М. І. Пирогова.

Четвертий етап представлений нами у творчості М. І. Пирогова як педагогічно-узагальнювальний. Він охоплює період з 1866 по 1873 рр. Програмним на цьому етапі стало обговорення статті «Звіт про наслідки введення по Київському навчальному окрузі правил про проступки і покарання учнів». М. І. Пирогов наводить конкретні приклади сприйняття «Правил про проступки і покарання учнів гімназій Київського навчального округу». На основі зібраних даних із усіх 11 гімназій про результативність введення строгих правил він переконався, що уведені ним Правила зіграли позитивну роль у вихованні. За три роки фізичних покарань зазнав лише один учень. Покарання різкою накладалися тільки на вихованців перших трьох класів, рішенням 3/4 голосів усіх членів педагогічної ради. М. І. Пирогов відходить від практичної педагогічної діяльності, але до 1873 р. продовжує займатися педагогікою, зокрема, узагальненням власного досвіду в своїх мемуарних та епістолярних працях, у яких значна увага приділяється методам заохочень та покарань.

Нами виявлено специфіку розроблених М. І. Пироговим методів заохочення і покарання учнів: 1) заохочення і покарання чітко гуманістично орієнтовані; 2) відповідають проступку і покаранню дитини; 3) базуються на основі знань індивідуальності учня, мотивів і причин негативного вчинку; 4) заохочення і покарання застосовуються на основі колегіального рішення 3/4 членів педагогічної ради навчального закладу; 5) надання моральної оцінки вчинку; 6) введення диференціації й регламентації покарань; 7) знання духовного світу учня, людяність і повага до дитини.

Але його прогресивні починання не були підтримані. Він не зміг подолати: а) впливу традицій; б) реакційних поглядів більшості педагогічної громадськості, в тому числі – членів створеного комітету; в) свавілля наставників, вихователів і батьків; г) не завжди виправданих методів виховання в родині Пирогових.

Професіоналізм учителя він розглядав як провідний чинник здійснення заохочень і покарань дітей. М. І. Пирогов довів пряму залежність результатів педагогічної праці від знань і вмінь учителя, умов його життя. Він обґрунтував такі вимоги і поради вчителю: 1) глибоко вивчати індивідуальні особливості учнів; 2) не допускати дуалізму, бути цілісною, реальною особистістю; 3) на-

вчати підпорядковувати матеріальний бік життя духовному і моральному; 4) справжня гідність людини визначається моральною гідністю; 5) учитель мусить бути прикладом, а для цього мати можливості й моральне право постійно удосконалювати свій професіоналізм; 6) проникати в причини і мотиви негативних учинків, не допускати травмування і образ дітей; 7) поглиблювати знання з навчального предмета і методики його викладання.

М. І. Пироговим уточнено і збагачено розуміння феномена «педагогічне стимулювання» на основі введення його поняття в широкому значенні й у власному педагогічному тлумаченні, а також дістало подальшого розвитку розроблене М. І. Пироговим поняття «внутрішнього» і недопущення тілесного «зовнішнього» покарання для виховання «людини в людині» [9, с. 126]. Важливо підкреслити поєднання у творчості М. І. Пирогова теорії і досвіду, виняткову наукову зрілість і глибоке проникнення в практику.

У процесі педагогічного аналізу з'ясовано важливість актуалізації і розвитку методів заохочення і покарання учнів у сучасних умовах нововведень в організацію і зміст системи освіти. Насамперед, це такі основні чинники і засоби стимулювання учнів в умовах сьогодення: врахування суб'єктності учня; формування суб'єкт-суб'єктних відносин учнів і вчителів; конструювання ситуацій успіху; дотримання ідей дитиноцентризму; толерантності у ставленні до учнів; забезпечення педагогічно доцільного емоційного стану дітей; використання дидактичних і виховних ігор в урочній і позаурочній діяльності; упровадження елементів педагогічного тренінгу; проведення моніторингу знань і поведінки учнів, складання при допомозі вчителів особистісного портфоліо, програм самовдосконалення; конструювання морально-етичного виховного середовища.

Ми підтримуємо введення регламентації й диференціації покарань за умови їх модифікації, з урахуванням найбільш типових у сучасних умовах проступків і розроблення адекватних їм покарань.

Вивчення роботи сучасної загальноосвітньої школи показало недоліки у використанні методів заохочення і покарання: необ'єктивність учителя чи класного керівника; незнання дитини, мотивів і причин учинку; відсутність любові до дітей і професії; перетворення щоденника учня у «книгу скарг» учителя; використання навчальної оцінки як засобу покарання; емоційна неврайованість учителя; відсутність регламентації покарань; неадекватність покарання і скоєного правопорушення; недостатня гуманність і стриманість у застосуванні відстрочених покарань і покарань-експромтів; наявність дітей, яких тільки заохочують, і тих, яких традиційно карають та ін. Нами схарактеризовано різноманітність методів заохочення і покарання учнів у сучасних умовах, їх застосування на практиці, виявлено можливі труднощі й недоліки, розкрито засоби і чинники їх недопущення в навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи.

Вносячи пропозиції щодо знищення тілесних покарань і покарань різкою, М. І. Пирогов не отримав підтримки суспільства. Передовий світогляд М. І. Пирогова не зміг перемогти: а) стійкого впливу суспільних реакційних традицій; б) різко негативної і консервативної позиції педагогічної громадськості; в) свавілля більшості вчителів і батьків, безправ'я дітей, приниження їхньої гідності, тому досяг своїми правилами хоча б «упорядкування зла», викоринити яке не міг.

З метою конкретизації поглядів на проблему і виявлення її провідних, інноваційних тенденцій для сьогодення нами проаналізовано підходи до заохочень

і покарань 11 прогресивних вітчизняних педагогів (Ш. О. Амонашвілі, Г. Г. Ващенко, О. А. Захаренко, В. Г. Короленко, А. С. Макаренко, М. І. Пирогов, В. О. Сухомлинський, Л. М. Толстой, К. Д. Ушинський, І. Я. Франко, С. Т. Шацький).

Розкрито результати проведеного пілотажного анкетування в Полтавській школі порівняно з даними анкетування в школі Комсомольська-на-Амурі (Росія). З цієї метою використано статтю А. Полоусова «Бити! Але вдома. Тілесні покарання очима вчителів і учнів». Це дозволило зробити такі висновки: а) в загальноосвітніх навчальних закладах по-різному ставляться до реалізації проблеми на практиці; б) використовують не завжди ефективні методи і прийоми стимулювання у зв'язку з їх нерозробленістю на теоретичному і методичному рівнях; в) розв'язання проблеми педагогічно доцільного використання методів заохочення і покарання залежить від рівня навчально-виховного процесу в школі, навченості й вихованості учнів, професійної кваліфікації вчителів. Під впливом М. І. Пирогова стала швидко розвиватися вітчизняна педагогічна думка. Прогресивні педагоги закликали вчителів постійно підвищувати свій професіоналізм, щоб перейти на «пироговську школу».

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Авенариус В. П.* Молодость славного русского хирурга и педагога Пирогова : биографический рассказ / В. П. Авенариус. – СПб., 1910. – 198 с.
2. *Амонашвили Ш. А.* Личностно-гуманная основа педагогического процесса / Ш. А. Амонашвили. – М. : Педагогика, 1990. – 560 с.
3. *Богуславский М. В.* Педагогические идеалы Н. И. Пирогова / М. В. Богуславский // Педагогика. – 2010. – № 9. – С. 89-102.
4. *Бойко А. М.* Микола Іванович Пирогов / *Бойко А. М., Борщ Ж. В.* // 22 видатних українських педагоги / за ред. Бойко А. М. – К. : Професіонал, 2004. – С. 100-127.
5. *Бондар Л.* Славний український педагог – Микола Іванович Пирогов : (до 195-річчя від дня народження) / Л. Бондар // Рідна школа. – 2005. – № 9-10. – С. 58-61.
6. *Добролюбов Н. А.* Всероссийские иллюзии, разрушаемые розгами // Собрание сочинений : в 9 т. / Н. А. Добролюбов. – М.; Л., 1963. – Т. 6. – С. 170-183.
7. *Дружинский В.* Николай Пирогов: "Быть счастливым счастьем других" / В. Дружинский // Независимость. – 1997. – 18 февр. – С. 4-5.
8. *Кайріс О.* «Я в тебе вірю» / *Олена Кайріс* // Директор школи. – 2003. – № 13. – С. 9-12.
9. *Каптерев П.* Развитие мировоззрения Н. И. Пирогова / П. Каптерев // Народное образование. – 2003. – № 1. – С. 124-127.
10. *Ушинский К. Д.* Педагогические сочинения Н. И. Пирогова / К. Д. Ушинский // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1862. – № 3. – С. 32-58.
11. *Щербаков И. М.* Николай Иванович Пирогов в роли попечителя Киевского учебного округа : (речь И. М. Щербакова) / И. М. Щербаков // Празднование столетия со дня рождения Н. И. Пирогова в Киевской I-ой гимназии. – К., 1911. – С. 19-53.

АЛЛА БОЙКО, ВИКТОР ИНОЗЕМЦЕВ

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОЛОЖЕНИЯ Н. И. ПИРОГОВА О ПООЩРЕНИИ И НАКАЗАНИИ ДЕТЕЙ

На основе ретроспективного анализа трудов Н. И. Пирогова, его мемуарных и эпистолярных произведений, архивных источников обоснованы теоретико-методические основы и специфика гуманистически ориентированных поощрений и наказаний детей. Выявлены основные факторы формирования гуманистической педагогической позиции Н. И. Пирогова, внешние и внутренние предпосылки развития проблемы поощрений и наказаний в наследии Н. И. Пирогова. Профессиональные и личностные качества учителя обосновываются как основные средства осуществления поощрений и наказаний. Индивидуальный подход к учащимся определяется Н. И. Пироговым как

основа «здоровой педагогики». Выявлены основные факторы развития стимулирования детей в условиях инновационного развития образования Украины.

Ключевые слова: *Н. И. Пирогов, педагогическое наследие, поощрение, наказание, дети, учитель, обучение, воспитание, педагогический процесс.*

ALLA BOYKO, VIKTOR INOZEMTSEV

CONCEPTUAL STATUTES OF M. I. PYROGOV ABOUT ENCOURAGEMENT AND PUNISHMENT OF CHILDREN

In the article the research on retrospective analysis of works of M. I. Pyrogov, his memoirs and epistolary works, archival sources, the theoretic and methodological basis and specifics of humanistic-oriented encouragement and punishment are grounded, means of activation in terms of tasks of “National Strategy of Education in Ukraine for the period of 2012-2021 years” are investigated. The key factors of formation the humanistic teaching position of M. I. Pyrogov, leading positive and negative trends of the investigated period, the external and internal conditions of the problem of encouragement and punishment in the heritage M. I. Pyrogov are found out.

On the basis of retrospective analysis of M. I. Pyrogov’s creations, his memoir and epistolary works and archived sources the theoretical and methodical bases and specific of the humanistically oriented encouragements and punishments of children are reasonable. The main factors of forming humanistic pedagogical position of M. I. Pyrogov, external and internal pre-conditions of development of problem of encouragements and punishments in heritage of M. I. Pyrogov are found out. The professional and personal internals of pedagogue are grounded as the fixed assets of realization of encouragements and punishments. The individual approach to pupils is determined by M. I. Pyrogov as basis of “healthy pedagogics”. The key reasons of development of children’s stimulation in the conditions of advanced progress of education of Ukraine are educed.

Promotion of educational activities of students is examined as a denial of the authoritarian and development of humanistic pedagogics. The dynamics, stages of the installation process and problems of encouragement and punishment, its specifics is revealed.

It allowed to do such conclusions: a) in general educational establishments differently behave in realization of problem in practice; b) not always effective methods and receptions of stimulation in connection with their unworked out on theoretical and methodical levels are used; c) decision of problem of pedagogical expedient usage of methods of encouragement and punishment depends on the level of educational process at school, competence and breeding of pupils, professional qualification of teachers. Domestic pedagogical thought began to develop quickly under influence of M. I. Pyrogov. Progressive pedagogues called teachers constantly to promote the professionalism, to pass to “M. I. Pyrogov’s school”.

Subsequently, professional and personal qualities of the teacher are grounded as the main means of implementation of encouragement and punishment. Individual approach to pupils in the use of encouragement and punishment is defined by M. I. Pyrogov as “the Basis of Common Pedagogics”. The main factors of development of encouragement of pupils in conditions of innovation development of education in Ukraine are revealed.

Keywords: *M. I. Pyrogov, pedagogical heritage, encouragement, punishment, children, teacher, training, education, teaching process.*

Одержано 27.06.2014, рекомендовано до друку 29.08.2014.